

JERZY HEYMANN

ŹRÓDŁA TEORII HISTORYZMU MATERIALISTYCZNEGO

Jednym z możliwych sposobów pojmowania kategorii historyzmu materialistycznego jest określenie go jako materialistyczno-dialektycznej teorii metody nauk społecznych. Na podstawie interpretacji prac Lenina można stwierdzić, że historyzm materialistyczny jako metoda naukowej socjologii wyraża się w tym, że aby opisać funkcjonowanie danego społeczeństwa, tj. ogół stosunków w nim zachodzących oraz wszelkie postaci zmian, jakim ono podlega, trzeba je ująć z punktu widzenia:

- a) wewnętrznej struktury poszczególnych całości organicznych,
- b) procesów powstawania, reprodukcji, rozwoju i zaniku określonych cech elementów i zależności w strukturze tych całości,
- c) wszystkich oddziaływań, jakie z kolei zachodzą między poszczególnymi całościami, z których składa się społeczeństwo: między gospodarką, nauką, państwem, klasami, sztuką, rodziną itp.,
- d) warunkowania ogółu struktur społecznych i ogółu zależności istniejących w tym społeczeństwie przez funkcjonującą w nim strukturę ekonomiczną (bazę, gospodarkę),
- e) odkrywania prawidłowości funkcjonowania i zmiany struktur społecznych ujmowanych w kategoriach sprzeczności między działaniami i procesami społecznymi.

I

Dlaczego, podejmując próbę wykazania, że właściwa materializmowi historycznemu teoria poznania społecznego może być określana pojęciem historyzmu materialistycznego, jako obiekt badawczy obieramy prace Włodzimierza Lenina? Wynika to nie tylko z faktu, że sam Lenin określał metodę badawczą Marksa i jego teorię społeczeństwa, używając kategorii „historyzm materialistyczny”. Przede wszystkim jest to jednak uwarunkowane tym, że Lenin w swoim dorobku pisarskim tak wielką wagę przykładał do dalszego rozwijania dialektyki materialistycznej, że potrafił i w swojej praktyce teoretycznej i w działalności społeczno-poli-

tycznej posługiwać się teorią społeczeństwa jako całości (materializmem historycznym). Dzięki długoletnim studiom nad *Kapitałem* zrekonstruował obecną w tym dziele metodę badawczą w taki sposób, aby można było zastosować ją jako metodologię badania nowych zjawisk i problemów teoretycznych, czemu dał wyraz w swoich pracach, a w szczególności w *Rozwoju kapitalizmu w Rosji*, a także posługiwał się nią jako duchowym środkiem działania politycznego, co uwidoczniło się w kierowaniu ruchem robotniczym — zarówno w okresie jego organizacji, jak i w czasach rewolucji — a następnie w kształtowaniu i utrwalaniu podstaw nowego porządku społecznego.

W Rosji po raz pierwszy posłużono się kategorią historyzmu dla określenia marksistowskiej metody badawczej w pracy zbiorowej poświęconej analizie historii i metodologii nauk społecznych¹. W pracy tej przez określenie historyzmu nauk Marksa" rozumie się relatywizację kategorii teoretycznych i praw życia społecznego do historycznie określonego porządku społeczno-ekonomicznego. Marksa teoria społeczeństwa odrzuca istnienie wiecznych i niezmiennych praw. „Mając formę przyrodniczej konieczności te ekonomiczne prawa w swej istocie nie są podobne do praw mechaniki. Formalna konieczność społecznych praw przejawia się tylko na określonym etapie historycznego rozwoju społeczeństwa”². Za pomocą pojęcia historyzmu oznacza się tutaj osobliwość funkcjonowania praw życia społecznego w stosunku do prawidłowości przyrodniczych. Wedle autorów tej pracy, historyzm Marksa wywodzący się z filozofii Hegla stanowił połączenie w jedną organiczną całość idei teoretycznego przyrodoznawstwa, co do uniwersalnej formy obowiązywania podstawowych praw, z ideą o historycznej ich zmienności, w zależności od procesu rozwoju porządku ekonomicznego.

Lenin wprawdzie nie powołuje się na tę pracę, lecz nie można wykluczyć, że była ona przedmiotem jego lektury. Z kolei pojęcie historyzmu materialistycznego zostało użyte w pracy P. Struwego, *Gospodarka a cena*³. Zdaniem Struwego, zarówno historyzm idealistyczny, jak i historyzm materialistyczny reprezentowany przez socjalizm naukowy Marksa wykreśliły z analizy procesu społeczno-ekonomicznego tezę o powszechnej, ogólnej formie obowiązywania prawidłowości regulujących jego przebieg. W nauce ekonomii politycznej nie może być miejsca dla tych uniwersalnie obowiązujących praw, określonych przez Struwego łącznie „idea

¹ *Nauki obywatelskie i jestwiestwienne w istoriczeskom wzaimnootnoszenii ich metodow. Oczerki po istorii i metodologii obywatelskich nauk*, Moskwa 1912. Niestety nie udało mi się dotrzeć do tej pracy. Obszerne wyciągi z tej publikacji zawiera rozprawa W. Bystriańskiego *Lenin — istorik. Istoryzm w leninizmie*, Leningrad 1925, s. 4-8.

² *Nauki obywatelskie*, s. 216-217, cyt. za W. Bystriańskim, s. 4.

³ P. Struwe, *Chozajstwo i cena. Kriticzeskaja issledowanija po teorii i istorii chozajstwiennoj żizni*, Petersburg—Moskwa 1913, s. 42 - 58.

prawa naturalnego", gdyż istnieje wiele faktów, które są z nimi niezgodne. Po upadku szkoły klasycznej w ekonomii przyjęcie tezy o powszechnie obowiązujących prawach, które buduje się na podstawie niczym nie uzasadnionego naukowo „wyodrębniania z całego zasadniczo jednolitego procesu społeczno-ekonomicznego jakichś poszczególnych stron, stosunków, zjawisk jako »naturalnych« i traktowania ich jako specjalnej kategorii zjawisk”⁴ — jest nie do zaakceptowania także z „etycznego punktu widzenia”. Albowiem teoria oparta na „idei prawa naturalnego”, powszechnie obowiązującego ma — zdaniem tego autora — jawnie apologetyczny charakter w stosunku do burżuazyjnego ustroju społecznego „jako sposób usprawiedliwiania lub uwieczniania pewnych, mających jedynie znaczenie przejściowe stosunków i form społecznych”⁵.

Reprezentowany przez autora pracy *Gospodarka a cena* „etyczny punkt widzenia” polega na sprowadzeniu całokształtu zjawisk społecznych do subiektywnych, telicznych i racjonalnych działań. Jest to szczególnie widoczne w jego pojmowaniu procesów gospodarczych jako „subiektywnej teleologicznej jedności racjonalnej działalności ekonomicznej”⁶. Działalność ekonomiczna według Struwego składa się z połączonych ze sobą 3 momentów: treści działania, jego formalno-psychologicznego charakteru, oraz podporządkowania jednej woli. Tego rodzaju koncepcja gospodarki prowadzi m.in. do sformułowania tezy o konieczności wyłączenia prawa wartości poza nawias nowoczesnej nauki ekonomicznej⁷.

Przeciw idei prawa naturalnego Struwe wysuwa jeszcze następujące argumenty. Skoro gospodarka składa się z racjonalnych działań, określonych przez ich subiektywne cele, to nie mogą te działania podlegać obiektywnym prawom niezależnym od ich woli. Po wtóre — jeśliby istniały naturalne, obiektywne prawa funkcjonowania gospodarki to oznaczałoby, że wystarczy je zastosować, a będzie można w sposób celowy regulować przebiegiem wszystkich procesów gospodarczych. To ostatnie zaś jest niemożliwe, ponieważ zawsze istnieć będą takie zjawiska, które powstaną spontanicznie, które nie dają się w sposób celowy kształtować. Ideę prawa naturalnego sprowadza Struwe do utopii zakładającej możliwość pełnej racjonalizacji społeczno-ekonomicznego procesu — idei jego zdaniem wspólnej zarówno liberalizmowi, jak i so-

⁴ Ibidem, s. 57. Struwe dla uzasadnienia, iż nauka jemu współczesna odrzuca pojęcie prawa i prawidłowości w odniesieniu do badań nad procesem historycznym, powoływał się na prace W. Windelbanda, K. Rickerta i Ch. Renouviera. Według poglądów tego ostatniego filozofa, reprezentanta historyzmu idealistycznego, nie istnieje ani obiektywny świat, ani obiektywna przyczynowość. Wszelka teoria poznania i jakakolwiek nauka jest produktem woluntarnej i konwencjonalnej umowy; por. ibidem, s. 42-43.

⁵ Ibidem, s. 42-43.

⁶ Ibidem, s. 5.

⁷ Ibidem, s. 88-97.

cializmowi — i tym samym doprowadzenia do harmonii między tym co racjonalne, a tym co konieczne i naturalne.

Struwe zakładał, że wszelki historyzm oznacza indeterministyczną koncepcję procesu społecznego⁸. Powtarzalność, zależności przyczynowe, prawa mają charakter subiektywny, istnieją jedynie na poziomie poszczególnych działań ludzi, które są określone przez „treść działania”, „psychologiczny charakter” i „wolę” działającego. Natomiast na poziomie procesu społeczno-ekonomicznego nie istnieją związki deterministyczne i tym samym nie istnieją obiektywne prawa.

Lenin kategorią historyzmu materialistycznego posługuje się w artykule recenzyjnym *Jeszcze jedno unicestwienie socjalizmu*, poświęconym krytycznemu omówieniu problemów poruszonych w pracy P. Struwego *Gospodarka a cena*. Do zasadniczych braków tej pracy Lenin zalicza niezrozumienie przez jej autora dialektyki materialistycznej. Rozumiejąc pojęcie historyzmu materialistycznego odmiennie aniżeli Struwe, Lenin traktuje tę kategorię jako zasadniczy wyróżnik marksistowskiej teorii społeczeństwa. Według autora *Rozwoju kapitalizmu w Rosji* obecny w pracach Marksa historyzm materialistyczny przewyżcza antydialektyczne elementy metody badawczej, która polega na odwołaniu się do „idei prawa naturalnego”, jaką posługiwali się reprezentanci klasycznej ekonomii angielskiej.

„Właśnie »historyzm materialistyczny« — stwierdza Lenin — ostatecznie ugruntował tę ideę, oczyszczając ją z metafizycznych (w marksistowskim znaczeniu tego terminu, tzn. antydialektycznych) niedorzeczności i braków. Mówić, że »prawo naturalne« klasyków zostało rzekomo »z etycznego punktu widzenia zdyskredytowane«, jako apologetyka burżuazyjna, znaczy mówić wierutne brednie, znaczy w sposób najbardziej bezceremonialny wypaczać klasyków, jak i »historyzm materialistyczny«. Klasycy bowiem po omacku docierali i dotarli do wielu »naturalnych praw« kapitalizmu, nie rozumiejąc jego przejściowego charakteru, nie dostrzegając walki klasowej w jego łonie. Obydwa te braki naprawił historyzm materialistyczny, [...] idea prawa naturalnego, przejawiająca się w funkcjonowaniu i rozwoju społeczeństwa, nie chyli się do upadku, lecz staje się z chwili na chwilę coraz to bardziej silna”⁹.

Historyzm — zdaniem Lenina — stanowi jedno ze źródeł marksizmu. Fundamenty nowoczesnej nauki o społeczeństwie były tworzone przez klasyków ekonomii politycznej, z ich odkryciami prawa wartości i podziału społeczeństwa na klasy. Następnie koncepcja ta została rozwinięta przez historyzm zarówno obecny w pracach historyków początku XIX w. (Thierry, Guizot, Mignet, Thiers), jak i filozofów tego okresu, którzy

⁸ Pojęciem „historyzm indeterministyczny” posługuje się K. Ślęczka w artykule *Wprowadzenie do marksistowskich historyzmów*, *Studia Filozoficzne* 1982. nr 11-12. s. 23.

⁹ W. Lenin, *Dzieła*, Warszawa 1950, t. 20, s. 200-201.

posłużyli się metodą dialektyczną w objaśnianiu zjawisk życia społecznego. Historyzm materialistyczny stanowi wzbogacenie tych koncepcji i zarazem przewyciężenie niedialektycznych i niematerialistycznych elementów w nich zawartych¹⁰.

„W jakim więc sensie mówi Marks o ekonomicznym prawie rozwoju społeczeństwa i nadto nazywa tak obok owo prawo: *Naturlgesetz* — prawem natury?”¹¹. Pozytywna odpowiedź na to pytanie stanowi centralny moment leninowskiej interpretacji historyzmu materialistycznego. Przedmiotem sporu między Leninem a Struwegiem o sposób pojmowania historyzmu materialistycznego były kwestie istnienia obiektywnych prawidłowości funkcjonowania i zmiany gospodarki oraz analizowania gospodarki w kategoriach procesu przyrodniczo-historycznego. Przejęta od ekonomistów angielskich — szczególnie od Petty'ego — idea prawa naturalnego, tj. badania zależności między działaniami i procesami społecznymi z precyzją właściwą przyrodoznawstwu, oznacza ujmowanie gospodarki z punktu widzenia procesu przyrodniczo-historycznego.

II

Akceptacja idei prawa przyrodniczego (naturalnego), a ściślej ujmowania prawidłowości funkcjonowania i zmiany ekonomicznej formacji społeczeństwa jako praw mających charakter przyrodniczo-historyczny¹² — tylko na pierwszy rzut oka może oznaczać reprezentowanie przez Lenina stanowiska naturalizmu. Lenin wyraźnie podkreślał, że „dziedzina zjawisk społecznych odrębna jest od dziedziny zjawisk przyrodniczych”¹³. Jednakże ta odrębność społeczeństwa w stosunku do przyrody nie stanowi o tym, iż jedynie przyroda może być badana metodą obiektywną, intersubiektywnie kontrolowaną, natomiast fakty społeczne należy badać za pomocą „etycznego punktu widzenia” metody subiektywnej. W społeczeństwie, podobnie jak w przyrodzie, występują prawidłowości, które istnieją niezależnie od tego co ludzie myślą, jakimi ideami, normami moralnymi kierują się w swoim działaniu. W tym wyraża się pozytywny sens obrony idei prawa naturalnego.

Historyzm materialistyczny zakłada, iż badać społeczeństwo z punktu widzenia procesu przyrodniczo-historycznego to znaczy:

1) wyodrębnić w budowie społeczeństwa, w gospodarce w szczególności, zjawiska przyrodniczo-historyczne w celu identyfikacji wpływu przyrody na formy życia społecznego;

¹⁰ Ibidem, s. 208- 209; por. także W. Lenin, *Dzieła*, t. 21, s. 47.

¹¹ Ibidem, t. 1, s. 134.

¹² Ibidem, s. 169.

¹³ Ibidem, s. 134.

2) dostrzegać, że budowa społeczeństwa nie stanowi tylko i wyłącznie zbioru świadomych i celowych działań ludzi — a pozytywnie wyraża się to w dyrektywie odkrywania w jego budowie takich obiektywnie istniejących składników, jak materialne i duchowe dobra będące środkami ogółu prac i działań ludzi, odkrywania zależności zachodzących między ogółem prac i działań oraz środkami ich realizacji;

3) wyróżniać ze względu na własności elementów i rodzaj zależności je łączących określone względnie niezależne całości organiczne: gospodarke, własność, rodzinę, państwo, naukę itp.;

4) opisywać funkcjonowanie społeczeństwa i różne rodzaje zmian w nim zachodzących jako proces obiektywny, tzn. badać je ze ścisłością właściwą naukom przyrodniczym, a to z kolei oznacza ujmować je niezależnie od woli i zamiarów działających jednostek, niezależnie od form świadomości społecznej, takich jak religia, moralność, ideologia, prawo; a pozytywnie rzecz ujmując — oznacza to tyle, co objaśniać motywy, przebieg i rezultaty prac i działań jednostek, wskazując na ich zależność od przedmiotowych środków ich realizacji, od prac i działań i ich produktów wykonywanych przez innych ludzi, od funkcjonowania ogółu struktur społecznych.

Historyzm materialistyczny odrzuca możliwość podbudowywania teorii procesu społecznego teoriami nauk przyrodniczych, a także wyklucza możliwość „ujmowania zjawisk społecznych w kategoriach przyrodniczych”¹⁴. Nie jest to jednak równoznaczne z pomijaniem zagadnienia roli przyrody w życiu społecznym ludzi. Warunkiem niezbędnym — zdaniem Kozyra-Kowalskiego — „dla precyzyjnego określenia doniosłości kauzalnej” zjawisk przyrodniczych jest rozpatrywanie ich jako składnika danej struktury społecznej oraz badanie „uwarunkowania samego wpływu zjawisk przyrodniczych na poszczególne formy egzystencji społecznej przez istniejący w danym społeczeństwie sposób produkcji, przez instytucje pozaekonomiczne i formy świadomości społecznej”¹⁵. Tym właśnie różni się historyzm «materialistyczny od wszelkich postaci materializmu naturalistycznego, które ujmują przyrodę i jej wpływ na społeczeństwo niezależnie od charakteru określonych struktur społeczno-historycznych. Natomiast naturalizm neguje istnienie historii w przyrodzie i prócz tego traktuje zjawiska społeczne jako szczególny przypadek zjawisk przyrodniczych.

Jeśli przyjąć, że społeczeństwo ludzkie wyłoniło się ze świata przyrody to trzeba ten fakt uwzględnić w teorii społeczeństwa. Przyroda nie jest biernym składnikiem środowiska człowieka, ale koniecznym elementem zdecydowanej większości prac i działań, środkiem ich realizacji.

¹⁴ S. Kozyr-Kowalski, *Materializm naturalistyczny a historyzm marksistowski*, w: *Humanizm socjalistyczny*, Warszawa 1969, s. 153.

¹⁵ Ibidem, s. 166.

Dostrzeżenie tego faktu prowadzi do odkrycia zjawisk przyrodniczo-historycznych. Pojęcie to obejmuje ogół zjawisk wytworzonych przez ludzi, które mają wszelkie cechy zjawisk przyrodniczych. Zaliczamy do nich funkcjonowanie takich środków produkcji materialnej, jak maszyny, roboty, wykorzystywanie w produkcji siły wody, pary wodnej, energii elektrycznej, procesów chemicznych, stosowanie środków przemocy materialnej w działaniach militarnych itp. Sposób funkcjonowania zjawisk przyrodniczo-historycznych jest zależny od rodzaju pracy i działań ludzi, od materialnej struktury środków niezbędnych dla ich urzeczywistnienia. Właściwości tych środków, ich efektywność jest współokreślana przez procesy przyrodnicze. Zjawiska te nie mogą zaistnieć bez działalności ludzi, gdyż przyroda nie wytwarza ich spontanicznie. Co więcej — sposób oddziaływania tych zjawisk na struktury społeczne dokonuje się za pośrednictwem prac i działań. Historycznie zmienna zależność ludzi od przyrody i od zjawisk przyrodniczo-historycznych jest niepozbywalnym elementem życia społecznego.

Kategorią procesu przyrodniczo-historycznego posłużył się Marks w celu określenia swojej metody badania „rozwoju ekonomicznej formacji społeczeństwa”¹⁶. Pojęcie to pełniło funkcje akcentowania osobliwości materialistyczno-historycznego punktu widzenia w analizie gospodarki, co wyraziło się nie tylko w swoistym sposobie ujmowania wpływu przyrody na zjawiska ekonomiczne, lecz także w badaniu jej budowy jako systemu stosunków społecznych. Z tego punktu widzenia jednostki, ich prace i działania traktowane są jako przedstawiciele tych stosunków, ich „uosobienie”. „Ale o osoby idzie tu o tyle tylko, o ile są uosobieniem kategorii ekonomicznych, przedstawicielami określonych stosunków i interesów klasowych”¹⁷.

Tego rodzaju metoda badawcza umożliwia odkrycie praw ekonomicznych regulujących procesy gospodarcze, czyli takiego rodzaju zależności społecznych, które — jak stwierdza Marks — w postaci „zewnętrzny przymusu”, będąc niezależnymi od jednostek i ich działań i nie podlegając ich świadomej kontroli, oddziałują na sposób postępowania tych jednostek¹⁸. Wynika to z faktu, „że ludzie w swym społecznym procesie produkcji ustosunkowują się do siebie jak atomy i że ich własne stosunki wytwórcze przybierają wobec tego postać [...] niezależną od ich kontroli i od ich świadomego indywidualnego działania”¹⁹. A zatem zjawiska gospodarcze ujmowane jako proces przyrodniczo-historyczny mogą być opisywane i wyjaśniane w kategoriach obiektywnych, tj. niezależnie od tego jak przebieg tych zjawisk uświadamiają sobie jednostki

¹⁶ K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 23, Warszawa 1958, s. 8.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, s. 372, 129, 706.

¹⁹ *Ibidem*, s. 107.

biorące w nich udział. Tym samym mogą one być poznawane analogicznie, tzn. z taką samą precyzją, obiektywnością, jak ma to miejsce w badaniu przyrody.

Rozpoczynając swoją działalność naukowo-polityczną od studiów nad *Kapitałem* Lenin uznawał punkt widzenia procesu przyrodniczo-historycznego za jedną z najważniejszych kategorii, nieodzownych dla identyfikacji Marksa materialistyczno-dialektycznej metody poznawania nauk społecznych. Uznając tę kategorię za „podstawową ideę” socjologii Marksa, Lenin odnosił ją nie tylko do badania ekonomicznej formacji społeczeństwa, lecz także stwierdzał, iż rozwój społeczeństwa jako całości należy traktować w kategoriach procesu przyrodniczo-historycznego²⁰. Oznacza to uogólnienie funkcji tej kategorii, tzn. nadania jej uniwersalnej ważności przedmiotowej w stosunku do ogółu struktur społecznych. Innymi słowy — autor ten reprezentuje „pogląd, iż proces społeczny jest procesem przyrodniczo-historycznym — pogląd bez którego oczywiście nie mogłaby w ogóle istnieć nauka o społeczeństwie”²¹.

Analizowany tutaj składnik metody poznania socjologicznego umożliwia przekroczenie takiego sposobu analizy społeczeństwa, który z pozoru jest adekwatny i w pełni wystarczający, aby opisać wszelkie zjawiska społeczne. Życie społeczne ludzi składa się niewątpliwie z działań jednostek. Teza, iż wszystko, co powstaje w społeczeństwie jest rezultatem świadomych działań jednostek, adekwatnie odzwierciedla rzeczywistość empiryczną.

Konfrontując historyzm materialistyczny z idealistyczną, subiektywną metodą stosowaną w socjologii, Lenin wskazywał zazwyczaj na dwie zasadnicze ułomności teoretyczne tej ostatniej. Pierwsza z nich była związana z metodą analizy działań jednostek ograniczającą się do badania samych motywów tych działań. Wynikało to z niedostrzegania obiektywnego istnienia stosunków społecznych jako odrębnych elementów budowy społeczeństwa w stosunku do działań²². „Subiektywiści np., jakkolwiek uznawali, że zjawiska historyczne przebiegają zgodnie z określonymi prawami, nie potrafili jednak ująć ich ewolucji jako procesu przyrodniczo-historycznego — i to właśnie dlatego, że zatrzymywali się na społecznych ideach i celach człowieka nie umiając sprowadzić owych idei i celów do materialnych stosunków społecznych”²³. Druga ze słabości subiektywnej socjologii wynikała z pomijania zależności działań

²⁰ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 136, 171. W *Zeszytach Filozoficznych* Lenin zakładał także możliwość „przyrodniczo-historycznego opisu zjawisk myślenia”; W. Lenin, *Zeszyty Filozoficzne*, Warszawa 1955, s. 149.

²¹ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 171, 445.

²² Por. interpretację tezy o obiektywnym istnieniu stosunków społecznych zawartą w pracy S. Kozyra-Kowalskiego i J. Ładosza, *Dialektyka a społeczeństwo*, Warszawa 1972, s. 117 - 123.

²³ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 140.

jednostek od występujących w danym społeczeństwie sposobów zdobywania środków do życia. Podczas gdy punkt widzenia historyzmu materialistycznego zakłada badanie działań jednostek w relacji „do dających się ściśle ustalić warunków życia i produkcji różnych klas społeczeństwa”²⁴.

Naukowe badania nad rolą świadomości i działań jednostek nie mogą bynajmniej kończyć się na stwierdzeniu, że wszystko, co ma miejsce w życiu społecznym, jest rezultatem działań ludzi i że działają oni celowo. Stwierdzenie to będzie o tyle tylko zgodne z założeniami historyzmu materialistycznego, o ile będzie ono prowadziło do wyjaśnienia tego, co warunkuje treść i formę, przebieg i rezultaty określonych działań jednostek; jakich środków używają; co sprawia, że wiele produktów tych działań, stosunków zachodzących między nimi powstaje jako coś niezamierzonego, różnego od celów, jakie sobie stawiały poszczególne jednostki, podejmując te czynności?²⁵.

Reasumując analizę funkcji teoretyczno-metodologicznych kategorii procesu przyrodniczo-historycznego możemy zgodzić się w pełni z twierdzeniem, iż „dylemat: aktywizm czy fatalizm — jest na gruncie teorii Marksa dylematem pozornym, gdyż wspartym na fałszywych przesłankach. U jego podstaw leży bowiem przeświadczenie o jednowymiarowości historii, możliwości jej rzekomej redukcji do któregoś z dwu rozważanych poziomów — poziomu działań lub poziomu bezosobowego procesu”²⁶. W literaturze marksistowskiej kategorię tę dość często przemilczano, bądź uważano za obcy historyzmowi materialistycznemu element naturalizmu i fatalizmu, przekreślający rzekomo możliwość uwzględniania aktywnej roli jednostek i grup społecznych w historii²⁷.

III

Poprzednio wskazywaliśmy na to, iż materializm w zastosowaniu do badania społeczeństwa polega na ujmowaniu jego budowy, funkcjonowania i zmian z punktu widzenia procesu przyrodniczo-historycznego. Materializm jako składnik metody nauk społecznych nie poprzestaje na odkryciu elementarnego faktu społecznego, wyrażonego skrótowo w określeniu, że to ludzie tworzą historię, że czyny jednostek są koniecznym warunkiem istnienia społeczeństwa i jego elementarnym składnikiem. Szu-

²⁴ Ibidem, t. 21, s. 46.

²⁵ Ibidem, a także t. 1, s. 438 - 439.

²⁶ S. Ramko, *Świadomość i historia*, Warszawa 1978, s. 26.

²⁷ Por. T. N. Jaroszewski, *Osobowość i wspólnota*, Warszawa 1970, s. 226; J. Such, *Prawa przyrody a prawa społeczeństwa w ujęciu K. Marksa i F. Engelsa*, w: *Założenia metodologiczne „Kapitału” Marksa*, Warszawa 1970, s. 288-291, 306-309.

kając odpowiedzi na pytanie, dlaczego ludzie działają w określony sposób, dlaczego obierają takie właśnie, a nie inne cele, dlaczego efekty ich działań różnią się od zamierzeń — materialistyczny punkt widzenia odkrywa, że obok tych działań istnieją jeszcze stosunki społeczne, przyroda, materialne i duchowe dobra stanowiące środki wykonywania ogółu prac i działań. Z kolei analiza samych stosunków społecznych doprowadziła do stwierdzenia, iż nie wszystkie z nich mają takie samo znaczenie dla istnienia społeczeństwa, że nie wszystkim przysługuje taka sama efektywność warunkowania działań ludzi.

„Socjologowie napotykali dotychczas trudności w rozróżnianiu zjawisk ważnych i nieważnych w skomplikowanej sieci zjawisk społecznych (jest to rdzeń subiektywizmu w socjologii) i nie potrafili znaleźć sprawdzianu obiektywnego dla takiego rozgraniczenia. Materializm dostarczył zupełnie obiektywnego sprawdzianu, wyodrębniając stosunki produkcji jako strukturę społeczeństwa i umożliwił zastosowanie do tych stosunków ogólnonaukowego sprawdzianu powtarzalności, o którym subiektywiści twierdzili, że nie da się zastosować do socjologii”²⁸, Historizm materialistyczny zakłada: 1) tezę o tym, że gospodarka istniała we wszystkich społeczeństwach w toku całych dziejów ludzkich; 2) możliwość określenia kryteriów identyfikacji struktury gospodarczej; 3) możliwość dysponowania wskaźnikami identyfikacji zjawisk niegospodarczych. Materializm jako składnik metody poznania nauk społecznych wyraża się w tym, że aby opisać funkcjonowanie danego społeczeństwa, tj. ogół stosunków w nim zachodzących oraz wszelkie postaci zmian, jakim ono podlega, należy je badać z punktu widzenia zależności, w jakich one pozostają względem istniejącej struktury ekonomicznej tego społeczeństwa. W tym określeniu wyraża się bowiem metodologiczny wymiar podstawowego twierdzenia materialistyczno-historycznej teorii społeczeństwa, mówiącego o zależności warunkowania ogółu struktur społecznych przez gospodarkę istniejącą w danym społeczeństwie²⁹. Wszystkie rodzaje tych zależności to nic innego, jak prawidłowości funkcjonowania i zmiany struktur społecznych.

Prawidłowości życia społecznego to zależności między jednostkowymi i kolektywnymi działaniami ludzi, materialnymi i duchowymi środkami tych działań i ich rezultatami, przyrodą. Zależności te mają charakter sprzeczności. Sprzeczności to taki typ stosunków między działaniami ludzi — w ramach określonej całości społecznej — który polega na tym, że działania te będąc konieczną przesłanką istnienia i trwania tej całości, procesu stanowią zarazem warunek niezbędny dla ich przekształcenia, rozwoju bądź zaniku. Tak właśnie pojmował prawa życia społecznego K. Marks w *Kapitale*. Wtedy, gdy pisał o prawach ekonomicznej **for-**

²⁸ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 135.

²⁹ *Ibidem*, s. 185 i 141.

macji społeczeństwa kapitalistycznego, odnosił je do odkrywanych przez naukę zależności między działaniami i pracami ich materialnymi i duchowymi środkami i produktami, przyrodą i stosunkami społecznymi a celami działania indywidualnego poszczególnych jednostek³⁰.

Taki też sposób pojmowania praw przyswoił sobie Lenin w toku swoich studiów nad *Kapitałem*. W swoich pierwszych pracach wskazywał na to, iż różnica między prawami przyrody a prawami społecznymi polega na tym, że te ostatnie odnoszą się do stosunków i działań, jakie zachodzą między ludźmi. Jeśli zmieniają się stosunki i „działania klas” w procesie reprodukcji materialnych i duchowych warunków życia, to tym samym przekształcają się prawidłowości istniejące w danym społeczeństwie³¹.

W przedmowie do drugiego wydania *Rozwoju kapitalizmu w Rosji* Lenin wyraźnie stwierdził, że kierunek dalszego społeczno-gospodarczego rozwoju Rosji nie jest wyznaczony jednoznacznie przez charakter struktury ekonomicznej. Według Lenina, istniały przynajmniej dwie możliwości przekształcenia się dotychczasowej struktury ekonomicznej: albo nastąpi przeobrażenie wielkiej własności obszarniczej w kapitalistyczną „junkierską” gospodarkę wraz z zachowaniem podstaw dawnej nadbudowy prawno-politycznej, albo też dojdzie do likwidacji obszarniczej własności ziemskiej i ukształtowania się nowej struktury klasowej i nowych form nadbudowy i wtedy kapitalistyczny sposób produkcji stanie się dominującym w gospodarce agrarnej³². Wszystko to zależne jest od stosunków między działaniami klas społecznych w Rosji przełomu XIX i XX w. Zarówno Lenin, jak i Marks odrzucali spekulatywną koncepcję konieczności historycznej, zakładającej możliwość odkrycia prawidłowości historycznych bez badania konkretnej sytuacji historycznej, „interesów i działań różnych klas”. Dostrzegali oni bowiem, iż wraz z rozwojem kapitalizmu w Rosji istnienie danej struktury ekonomicznej warunkuje różne, ale nie dowolne możliwości przekształcenia jej w rzeczywistość historyczną, jednakże czynili to opierając się na rzetelnej znajomości empirycznej rzeczywistości³³.

Prawidłowości procesu społecznego mają charakter historyczno-strukturalny. Oznacza to, że nie można odkryć rzeczywistych praw życia społecznego „ignorując historycznie odrębne systemy stosunków społecznych oraz stadia ich rozwoju”³⁴. „Jeżeli będą one ignorowały odrębne formacje ekonomiczne społeczeństwa ludzkiego, sprowadzą się do komunałów”³⁵.

³⁰ K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 23, s. 372 - 375, 753 - 754.

³¹ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 444 - 445; t. 16, s. 356 - 357.

³² Ibidem, t. 3, s. 21 - 22.

³³ Por. K. Marks, *Szkice pierwotne listu do Wiery Zasulicz*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 19, s. 430-454.

³⁴ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 500.

³⁵ Ibidem, s. 494.

Historyczność i materialistyczny charakter praw procesu społecznego zostają naruszone na gruncie krytykowanego przez Lenina obiektywizmu, reprezentowanego w poglądach Struwego³⁶. Obiektywizm jako forma idealistycznego ahistoryzmu traktuje proces społeczny w kategoriach statycznych. Nie bierze pod uwagę stadiów rozwojowych tego procesu i różnych typów stosunków klasowych występujących w poszczególnych stadiach. „Ciasny obiektywizm [. ..] poprzestaje na udowodnieniu nieuchronności i konieczności procesu i nie zmierza do ujawnienia w każdym konkretnym stadium tego procesu właściwej mu formy antagonizmu klasowego”³⁷.

Struwe pojmował prawa życia społecznego w sposób idealistyczny. Traktował je jako konieczności dziejowe wpływające na życie społeczne niezależnie od praw funkcjonowania określonego sposobu produkcji. Nie ujmował on prawidłowości życia społecznego jako zależności między działaniami ludzi i między strukturami społecznymi, tylko jako byty istniejące na podobieństwo ducha dziejów i określające przebieg procesu historycznego³⁸.

Autor *Rozwoju kapitalizmu w Rosji* odrzucał pogląd o tym, jakoby dla całych dziejów społeczeństwa miały obowiązywać tylko i wyłącznie, w dodatku w nie zmienionej postaci jedne i te same prawa ogólne. Uniwersalne prawidłowości procesu społecznego występują zawsze jako element konkretnie istniejących i zmieniających się całości społecznych — a tym samym przejawiają się zawsze w historycznie ukształtowanej formie. Ponadto istnieją prawa właściwe tylko poszczególnym stadiom rozwojowym całości społecznych.

Punkt widzenia historyzmu materialistycznego zakłada „zbadanie praw [...] funkcjonowania i rozwoju” całości społecznych. Przy tym na gruncie tej orientacji największe znaczenie przykłada się do naukowego „wyjaśnienia tych szczególnych (historycznych) praw, które regulują powstanie, istnienie, rozwój i rozkład danego organizmu społecznego i zamianę go przez inne”³⁹. Dlatego też nie istnieją prawa jednakowe dla całych dziejów ludzkich.

Nikt z marksistów — według Lenina — nie rozumuje w ten sposób, jakoby musiał powstać kapitalizm w Rosji dlatego, że istniał on na zachodzie Europy. Marks swoją teorię uzasadniał poprzez dowodzenie na podstawie rzeczywiście istniejących stosunków ekonomicznych. Aby nie tylko w formie deklaracji teoretycznych, ale również rezultatami własnej praktyki badawczej przeciwstawić się tego rodzaju zarzutom Lenin podej-

³⁶ Objaśnienie tego, czym jest obiektywizm jako forma idealistyczna teorii praw historii, zawarte jest wraz z interpretacją Lenina krytyki tego stanowiska w pracy S. Kozyra-Kowalskiego i J. Ładosza, *Dialektyka a społeczeństwo*, s. 135 - 139.

³⁷ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 545.

³⁸ S. Kozyr-Kowalski, J. Ładosz, *Dialektyka a społeczeństwo*, s. 135 - 139.

³⁹ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 170.

muje badania nad całokształtem procesów ekonomiczno-społecznych w Rosji. Na podstawie analizy empirycznej wskazuje na daleko posunięty proces rozwarstwienia klasy chłopskiej, rozwój proletariatu fabrycznego, wzrastający wyzysk zarówno klasy robotniczej jak i niektórych klas chłopskich. Stąd też dla autora *Rozwoju kapitalizmu w Rosji* narastanie rewolucyjnej sytuacji to proces o charakterze obiektywnym, wynikający z rozwoju sprzeczności kapitalistycznych stosunków społecznych. Rozważania narodników dotyczące tego, czy Rosja powinna przejść przez etap kapitalizmu, albo też zastanawianie się nad tym, „jak uniknąć kapitalizmu”, może być jedynie wynikiem braku rzetelnej znajomości społeczeństwa rosyjskiego. Właściwy historyzmowi materialistycznemu sposób wyjaśniania zmian struktur społecznych nie ma nic wspólnego z podciąganiem poszczególnych zjawisk pod powszechnie obowiązujący schemat filozoficzno-aprioryczny w rodzaju heglowskiej triady. Wręcz przeciwnie — polega on jedynie na badaniu historii konkretnej formacji społeczeństwa. Dlatego też przypisywanie teorii Marksa abstrakcyjnego aprioryzmu i utożsamianie odkrywanych przez nią praw przyrodniczo-historycznych z „abstrakcyjnymi dogmatami i schematami” jest — zdaniem Lenina — zarzutem chybiającym swego celu⁴⁰.

IV

Inny, szerszy sposób pojmowania historyzmu jako metody uniwersalnej odnoszącej się do wszelkich form poznania, a polegający na odkrywaniu procesu historycznego, traktowania określonego stanu rzeczy jako produktu historii odnajdujemy w wykładzie Lenina *O państwie*. Lenin w taki oto syntetyczny sposób wyraził zasadę historyzmu, za sprawą której można uczynić zadość naukowemu punktowi widzenia, w rozpatrywaniu jakiegokolwiek zagadnienia. Badać jakiegokolwiek zjawiska w kategoriach procesu historycznego, to znaczy ujmować „z punktu widzenia tego, jak dane zjawisko powstało w historii, jakie główne etapy przechodziło w swym rozwoju i badać z punktu widzenia tego rozwoju czym dana rzecz stała się obecnie”⁴¹.

Aby odpowiedzieć w sposób naukowy na pytanie, co to jest państwo jako struktura społeczna, trzeba poznać historię jego powstania i zmian jakim podlegało. W taki właśnie sposób postępował Engels w pracy *Pochodzenie rodziny własności prywatnej i państwa*, do której Lenin nawiązał w swoim wykładzie. Jeśli rozpatrywać zagadnienie państwa historycznie, to wtedy można stwierdzić, że istniał w rozwoju społeczeństwa

⁴⁰ Ibidem, s. 199, 426.

⁴¹ Ibidem, t. 29, s. 469.

taki okres, w którym nie istniało państwo. Przez długi okres rozwoju życia społecznego ludzi, w którym nie istniały klasy społeczne nie było także państwa, tj. „specjalnego aparatu do systematycznego stosowania przemocy i zmuszania ludzi siłą do uległości”⁴². Życie społeczne było wtedy regulowane na zasadzie obyczaju, autorytetu, szacunku i władzy, sprawowanej zwykle przez najstarszych członków rodu. Nie ma w tych społecznościach form przemocy sprawowanych przez wyodrębnioną z nich grupę ludzi, których wyłącznym zajęciem jest rządzenie. Dlatego na tym etapie historii nie istnieje państwo. Wraz z powstaniem klas społecznych powstaje państwo.

Historia państwa z naukowego punktu widzenia nie może być wyłącznie historią form politycznych państwa, lecz winna być stale rozpatrywana w związku z przemianami w podziale klasowym i ujmowana w relacji do struktury danego społeczeństwa jako całości. Jeśli w ten sposób będziemy analizowali wielką różnorodność form politycznych i przemian historycznych, jakim one podlegały, to odkrywamy reprodukcję ogólnego zjawiska, jakim jest państwo w postaci wyodrębnionej ze społeczeństwa grupy ludzi zajmujących się sprawowaniem władzy politycznej, tj. utrzymaniem panowania jednej klasy nad innymi i mających w związku z tym do dyspozycji określony aparat przymusu. Bez stosowania przymusu nie mogły by klasy panujące ekonomicznie podporządkować sobie innych klas społecznych.

Rozpatrywanie zjawisk społecznych z punktu widzenia procesu historycznego Lenin bardzo często określał pojęciem analizy konkretnej sytuacji historycznej. Analiza konkretnej sytuacji historycznej” to nic innego, jak tworzenie teorii aktualnych lub minionych, historycznie określonych struktur społecznych (np. rozwoju kapitalistycznego sposobu produkcji w Rosji, II wojny światowej, rewolucji burżuazyjnej we Francji). Bez tworzenia tych teorii nie można opisać i wyjaśnić całego bogactwa zjawisk i procesów społecznych, gdyż za sprawą działań ludzi powstają wciąż nowe zdarzenia, pojawiają się nowe zależności zachodzące między nimi. Tworzenie tego rodzaju teorii nie polega tylko na aplikacji ogólnej teorii społeczeństwa i metody materialistyczno-dialektycznej. Kontakt z empiryczną rzeczywistością, objaśnianie konkretnych zdarzeń i procesów historycznych jest niezbędnym warunkiem wzbogacania teorii i metody materializmu historycznego. Tylko na tej drodze można rozwinąć język kategorii teoretycznych, odkrywać nowe zależności funkcjonowania struktur społecznych i w ten sposób uzyskać nowe twierdzenia o faktach życia społecznego, zarówno minionych, jak i aktualnie dziejących się. Tylko w ten sposób można odkryć to, co jest wspólne tym zdarzeniom i procesom, lecz także ująć wszystko to, co je różni, co decyduje o ich osobliwości i o ich niepowtarzalności.

Szczególnie znaczącą rolę — zdaniem Lenina — w objaśnianiu konkretnych zdarzeń i procesów historycznych odgrywa teoria klas. Teoria klas i walki klasowej dlatego nadaje socjologii status nauki, gdyż odwołując się do badania stosunków produkcji, czyli do stosunków własności — wskazuje ona na taki typ różnic istniejących między jednostkami i grupami, który ma tę właściwość, że określa wszystkie inne zależności zachodzące między jednostkami i grupami społecznymi. Ta teoria „wziąwszy za punkt wyjścia fakt zasadniczy dla wszelkiego współżycia ludzi — sposób zdobywania środków do życia, powiązała ona z nim te stosunki pomiędzy ludźmi, które powstają pod wpływem danych sposobów zdobywania środków do życia”⁴³.

Historyzm materialistyczny zakłada analizę zdarzeń i procesów historycznych dokonywaną z punktu widzenia odnoszenia działań jednostkowych i kolektywnych ludzi i tym samym objaśniania ze względu na zależności, w jakich te działania pozostają względem położenia własnościowego, sposobów, jakimi oni zdobywają środki do życia, „a przeto ze względu na ich warunki życiowe i interesy, które z tych warunków wynikają”⁴⁴. W ten sposób teoria klas wyjaśnia działania jednostek w kategoriach materialistycznych. Materializm zakłada analizę zdarzeń i procesów społecznych z punktu widzenia interesów, działań klas i stosunków, jakie zachodzą między klasami, zależności między działaniami jednostkowymi i kolektywnymi ludzi, między bazą a nadbudową danego społeczeństwa.

Walka klasowa jest ujmowana przez Lenina jako prawo ruchu historii; rezultaty walki klasowej przesądzają o kierunkach rozwoju całości społecznej, o tym, jaki typ stosunków ekonomicznych (zwłaszcza własnościowych, politycznych, prawnych, ideologicznych) zostanie urzeczywistniony. Dlatego też analiza historycznie określonych całości społecznych wymaga ustalenia odrębnych prawidłowości ich powstawania, funkcjonowania i przekształcania się w inne formy życia społecznego⁴⁵. Tylko analiza konkretnej sytuacji historycznej tworzy możliwość przekształcania wiedzy teoretycznej w duchowy środek działania praktycznego.

Analiza konkretnych zdarzeń i procesów historycznych jest niezbędna dla budowania teorii i przekształcania jej w element praktycznych działań, ponieważ „historia stale wytwarza to co nowe, że wskutek tego momenty historyczne, chwilowe punkty krzyżowania się tendencji, nigdy nie powtarzają się w tej samej postaci, że tendencje, które dzisiaj mogą być wykorzystane na rzecz rewolucji, jutro mogą oznaczać dla niej śmiertelne zagrożenie — i odwrotnie”⁴⁶. Dyrektywa analizy konkretnej sytuacji historycznej, w której skupiła się jak w soczewce metoda histo-

⁴³ Ibidem, t. 1, s. 444.

⁴⁴ Ibidem, s. 445.

⁴⁵ Ibidem, s. 46.

⁴⁶ G. Lukács, *Lenin. Studium struktury myśli*, Studia Filozoficzne 1978, nr 12.

ryzmu materialistycznego stanowiła dla Lenina teoretyczno-metodologiczną przesłankę działania politycznego, tworzenia nowych faktów społecznych, wypracowywania strategii i taktyki ruchu robotniczego, organizowania działań partii w procesie rewolucji socjalistycznej.

SOURCES OF THE THEORY OF MATERIALISTIC HISTORISM

S u m m a r y

Materialistic historism is for Lenin a term denoting the materialistic — dialectical „theory of a social science method”. It is a method of scientific sociology based on the assumption that in order to describe the structure, functioning and changes occuring in a given society one should grasp them from the point of view of:

1) internal structure of particular organic units and relations existing between these units within the society as a whole, i.e. between the state, law, classes, economy, religion, family, art, science., etc.;

2) processes of emergence, reproduction, development and disappearance of particular features of elements and relations in the structure of these units;

3) conditioning of the totality of social structures and the totality of relations existing in a given society by the economic structure of that society;

4) discovering the regularities of functioning and changes in social structures, determined as contradictions between social actions and processes.